

Е.Е. Жаманбалинов

М.О. Әуезов атындағы атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ernat-knc@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9251-3054

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН КҮЙШІЛІК ДӘСТҮРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақала Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүрінің зерттелу тарихын, өңірлерге жасалған экспедициялар нәтижелерін, осы дәстүрге байланысты шыққан ғылыми еңбектерді саралауға және күйлерге талдау жасауға бағытталған. Қазіргі таңда кейбір күй өнері мамандарының арасында «Шығыс Қазақстан күйлері бірсарынды, бір-біріне ұқсас» деген стереотипті пікірлер қалыптасқан. Сол себепті аталмыш күйшілік дәстүрдің Баян-Өлгий, Іле, Алтай-Тарбағатай, Шыңжаң, Шығыс Түркістан сияқты ірі аймақтарының мұрасы біршама зерттелгенімен, Шығыс Қазақстанның Күршім, Зайсан, Марқакөл, Катон-Қарағай, Шұбартау, т.б. ішкі аудандарында сақталған туындылар мен олардың шығарушылары, жеткізушілері туралы зерттеу жұмыстары кенжелеп тұр. Олар туралы бірлі-екілі еңбектерде тек танымдық ақпараттар берілгенімен, күйлердің барлығы дерлік нотаға түсіріліп, талданбаған. XX ғасырдың 60-жылдары бұл аудандарға жасалған экспедиция материалдары қазіргі таңда Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының Фольклорлық ғылыми зертханасында сақтаулы. Онда Шығыс Қазақстанның түкпір-түкпірінде өмір сүрген күйшілер жаздырған көптеген авторлық және халықтық туындылар бар. Жоғарыда аталған мәселелерді ескерсек, Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрін әлі де терең қарастырып, күйлерін нотаға түсіріп, олардың дыбыс сапасын жақсарту, күй жинақтары мен зерттеу еңбектерін шығару кезек күттірмейтін мәселелердің қатарында екені сөзсіз. Бір мақала көлемінде бүкіл күйшілік мұраны қамту мүмкін болмағанымен, осы бір өзекті мәселені жазу барысында сирек орындалатын бірнеше күйлерге талдаулар келтірілді.

Алғыс: Мақала BR20281009 «Қазіргі әдебиеттану мен өнертанудың өзекті мәселелері» атты іргелі ғылыми зерттеу аясында әзірленді.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай, күйшілік дәстүр, аймақтық күйшілік мектептер, экспедициялық материалдар, нотаға түсіру, талдау.

Е.Е. Жаманбалинов

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: ernat-knc@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9251-3054

История изучения кюевой традиции Восточного Казахстана

Аннотация. Статья содержит обзор истории изучения Восточно-Казахстанских, Алтай-Тарбағатайских кюевых традиций, результатов экспедиций в данные регионы, специфики научных трудов, посвященных этой традиции, и анализу кюев. В настоящее время у некоторых специалистов-кюеведов можно заметить стереотипные представления о том, что «Восточно-казахстанские кюю однообразны и мало чем отличаются друг от друга». В этой связи уточним, что, если наследие таких крупных регионов, как Баян-Улыгий, Іле, Алтай-Тарбағатай, Сынъязян, Восточный Туркестан, в

значительной степени освоено, то исследовательские работы по изучению произведений, найденных во внутренних регионах Восточного Казахстана, в таких, как Курчум, Зайсан, Маркаколь, Катон-Карагай, Шубартау и др., их авторов и исполнителей, к сожалению, ведутся гораздо реже. Хотя в отдельных работах представлены сведения познавательные характера, почти все записанные кюий вышеуказанных районов не расшифровываются и не анализируются. Материалы экспедиций, проведенных в 60-е годы XX века, в настоящее время хранятся в Фольклорной научно-исследовательской лаборатории Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. Здесь имеется в наличии много авторских и народных произведений, записанных кюйши-исполнителями, жившими в разных уголках Восточного Казахстана. Учитывая вышеизложенное, подчеркнем, что, безусловно, в числе актуальных вопросов по-прежнему – углубленное изучение кюйевой традиции Восточного Казахстана, их нотная расшифровка, улучшение качества их аудиозаписей, издание сборников кюйев и исследовательских работ. Понимая, что в объеме одной статьи невозможно охватить все кюйевое наследие региона и проблемы его изучения, в ходе предпринятой разработки данного «массива» осуществлен анализ нескольких редко исполняемых кюйев.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках фундаментального научного исследования BR20281009 «Актуальные проблемы современного литературоведения и искусствоведения».

Ключевые слова: Восточный Казахстан, Алтай-Тарбагатай, кюйевая традиция, региональные кюйевые школы, нотная расшифровка, анализ.

Y.Y. Zhamanbalinov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ernat-knc@mail.ru

ORCID: 0000-0001-9251-3054

The history of study of the East Kazakhstan kuy tradition

Abstract. The article contains an overview of the history of the study of East Kazakhstan, Altai-Tarbagatai kuy traditions, the results of expeditions to these regions, the specifics of scientific works devoted to this tradition, and the analysis of kuy. Currently, some cui specialists may notice stereotypical ideas that «the kuys of East Kazakhstan are monotonous and differ little from each other». In this regard, let us clarify that if the heritage of such large regions as Bayan-Ulgiy, Ile, Altai-Tarbagatai, Xinjiang, East Turkestan has been largely mastered, then research works on the study of works found in the inner regions of East Kazakhstan, such as Kurchum, Zaisan, Markakol, Katon-Karagai, Shubartau, etc., their authors and performers, unfortunately, are conducted much less frequently. Although some works present information of a cognitive nature, almost all the recorded kuys of the above-mentioned areas are not deciphered or analyzed. The materials of the expeditions conducted in the 60s of the twentieth century are currently stored in the Folklore Research Laboratory of the Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy. There are many original and folk works recorded by kuyshi performers who lived in different parts of East Kazakhstan. Considering the above, we emphasize that, of course, the in-depth study of the kuy tradition of East Kazakhstan, their musical interpretation, improvement of the quality of their audio recordings, publication of collections of kuy and research papers are still among the topical issues. Realizing that it is impossible to cover all the kuy heritage of the region and the problems of its study in the volume of one article, during the attempted development of this «array», an analysis of several rarely performed kuy was carried out.

Acknowledgments: The article was prepared within the fundamental scientific research project BR20281009 «Actual problems of modern literary and art history».

Keywords: East Kazakhstan, Altai-Tarbagatai, kuy tradition, regional kuy schools, musical notation, analysis.

1. Кіріспе

Қазақстанның күй өнері жүйесінде Шығыс Қазақстан аймағы үлкен бір тармақты құрайды. Бұл өлкенің ауқымына күйтанушылар Шығыс Қазақстан облысы, Қытай,

Моңғолия және Алтай, Іле жерлерінде мекендеген қазақтардың күйшілік дәстүрін жатқызады.

Осы аймақтардағы домбыра өнерінің зерттелуі бүгінгі таңда қарқынды жүргізіліп, жан-жақты қарастырылуы нәтижесінде Шығыс Қазақстан аймағы толығымен игерілген сияқты болып көрінеді. Сүзгі-сараптамалық жұмыстардың нәтижесінде көбінесе Қытай, Моңғолия, Алтай өңірлеріндегі қандастарымыздың күйшілік өнері жайында жазылған ғылыми зерттеулер екендігіне көзіміз жетті. Ал кей жағдайда «Шығыс Қазақстан күйлерінің Қытай және Моңғолиядағы қандастарымыздың аспапты музыка туындыларынан еш айырмашылығы жоқ» деген пікірлер қалыптаса бастады. Әрине, осындай құбылыстардың контекстінде Қазақстанның өзінде орналасқан Шығыс аймағының жекелеген елді мекендерінің күйшілік дәстүрі зерттелген сияқты болып көрінеді. Дегенмен Зайсан, Марқакөл, Күршім, Катон-Қарағай, Шұбартау, Аягөз, Шыңғыстау және т.б. өлкелердегі күйшілік өнердің зерттелуі әлі күнге дейін ғылыми айналымға түспегені аңғарылды. Аталған аймақтың қазіргі кезге дейін шетел қазақтарының күйшілік өнері контекстінде жалпылама түрде ғана қаралып келгендігі, Қазақстан аумағында осы аймақ өкілдерінің толықтай зерделенбеуі, олардың шығармашылықтарының жіктеліп қарастырылмауы бүгінгі таңда өзекті мәселелердің бірі екендігі сөзсіз. Бұл ретте осы өңірдің зерттелу мәселесінен бөлек, күйшілік өнердің насихатталуының, күйшілік мектептердің сақталуы мен дамуының, бүгінгі ұрпақпен жалғасуының кенжелеп тұрғаны басқа да сұрақтардың басын ашты. Осыған орай, «Шығыс Қазақстан өңірінде басым көпшілігінде халық күйлерінің кең тарауына байланысты, олардың сахна төрінде орындалмақ түгіл, күйшілердің репертуарынан, оқу бағдарламасынан түсіп қалуының себебі неде?» немесе «Музыкалық қоғамда «Шығыс Қазақстанда күй жоқ» деген пікірлердің қалыптасуына қандай жағдайлар түрткі болды?» деген сауалдар Шығыс Қазақстан өңірінің шертпе дәстүріндегі күйшілік мектептер жаңа тараптан қарастырылып, жүйелі түрде тарихи-теориялық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді деген тұжырымға келіп тіреледі. Оның үстіне ХХ ғ. 1970 ж. консерватория тарапынан жасалған ғылыми экспедиция барысында осы аталған өңірлерден көптеген күйшілердің орындауында әртүрлі тақырыптағы аңыз желісіне құралған халық күйлері, авторлық күйлер жазылып алынған. Бірақ олар әлі зерттеліп, нотаға түсіріліп, баспаға шықпағандығы, Байжігіт күйшілік мектебінің өкілдерінің есімдері әлі күнге дейін белгісіз болып келуі мақаланың өзектілігін арттыра түседі.

Жоғарыда көтерілген мәселелер Шығыс Қазақстан облысына қарасты Күршім, Зайсан, Шыңғыстау, Аягөз, Катон-Қарағай, т.б. аудандарының домбыра өнерін тарихи-теориялық тұрғыдан талдап, осы өңірдің өзіндік стильдік ерекшеліктерін айқындау – тақырыптың мақсаты болып табылады.

Мақала тақырыбы негізінде Шығыс Қазақстан шертпе күй дәстүрінің өкілдері Жүнісбай Стамбаев, Шайқы Құсайынов, Сүбеек Нұрбаев, Беделбек Әбілмәжинұлы, Құсайын Қанағатов, Рахымбек Ноғайбаев, т.б. көптеген күйші-композиторлардың репертуарындағы халық күйлері мен олардың төл туындылары қарастырылмақ.

Осылайша Шығыс Қазақстан облысының Күршім, Зайсан, Шыңғыстау, Аягөз, Катон-Қарағай, т.б. аудандарында өмір сүрген, көп зерттелмеген күйшілердің жаңа

есімдерін тілге тиек ете отырып, олардың өзіндік стилін, күйшілік қолтаңбасын анықтау және талдау сияқты мәселелер алдыңғы қатарға шығады.

2. Зерттеу әдістері және материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Шығыс Қазақстан облысының Күршім, Зайсан, Шыңғыстау, Аягөз, Катон-Қарағай, т.б. аудандарының зерттелу деңгейін жазу ҚХР және МХР территориясында тұратын қандастарымыздың күйшілік өнерімен өзара салыстыру арқылы жүргізілді. Сондай-ақ көптеген іргелі еңбектерге баса назар аударылды. Мақалада күйлерді талдау мақсатында бүгінгі күйтанушылар Ә. Мұхамбетова, С. Өтеғалиева, Г. Омарова, П. Шегебаев, С. Қалиев, Р. Несіпбай, А. Қазтуғанованың зерттеулері қолданылды.

Аймақтық ерекшелікті айқындау мақсатында Т. Бекхожина, У. Бекенов, М. Мағауин, А. Сейдімбек, А. Тоқтаған, М. Хұсайынұлы, Д. Бекенов, Д. Кәсімбайұлы, М. Таңғытұлы, Б. Мүптекеев, А. Мәулетұлы, Б. Игілік, М. Әбуғазының және т.б. еңбектері пайдаланылды.

Мақалада зерттеу нысанына алынып, нотаға түсірілген күйлер орындаушылық және музыкалық-теориялық тараптардан кешенді талданды. Хатталған халық күйлері мен авторлық күйлердің ұқсастығы мен айырмашылығын ажыратуда салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Музыкатушы, өнертану ғылымдарының кандидаты В.Е. Недлинаның «Жоғалған мектептер мен дәстүрлердің қайта жандануы уақыттың маңызды белгісіне айналуға. Олардың арасында айтыс (музыкалық аспаптың, көбінесе домбыраның сүйемелдеуімен суырып салма әнші-ақындардың байқауы), Шығыс Қазақстан шертпе домбыра мектебінің мұрасы, бақсылық рәсімдері, сопылық зікір (зікір) сияқты дәстүрлі мәдениеттердің құбылыстары бар»¹ (Nedlina, 2016: 2-3), – деп жазғанындай, қазіргі таңда Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрін қайтадан терең зерттеу өзекті мәселелердің қатарында екені даусыз.

Шығыс өңірінің күйшілік дәстүрі аймақтық жағынан кең ауқымды қамтиды. Бұл дәстүрге еліміздің Шығыс Қазақстан, Семей, Алтай, Тарбағатай, Шыңғыстау, Шұбартау, Аягөз, Катон-Қарағай, Күршім өңірлерінің, сонымен қатар Қытай Халық Республикасының Шығыс Түркістан, Шыңжаң, Моңғолияның Баян-Өлгий аймағы қазақтарының күй мұралары жатады. Бұл туындылар өзінің көп тақырыптылығымен, әртүрлі нұсқаларының болуымен ерекшеленеді. Жоғарыда аталған өңірлерде аттас күйлер^{**2}, аңыз, тарихқа негізделген туындылар кең тараған. Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай мектептерінің күйлері ертеден келе жатқан аңыз оқиғалар желісіне құрыла отырып, адам мен табиғат арасындағы байланысты көрсететіні белгілі.

¹ A revival of almost lost schools and traditions becomes an important sign of the times. Among them there are such phenomena of traditional cultures as aitys (competition of improvisational singer-poets with the accompaniment of a musical instrument, often dombra), the heritage of the East Kazakhstan shertpe dombra school, baqsylyq shamanic rituals, Sufi zikir (dhikr) (Nedlina 2016: 2-3).

² Қазақтың күйтану саласында аттас күйлер кеңінен қарастырылған. Мысалы, «Аққу» күйлері С.Аманованың, «Науысқы» күйлері П.Шегебаевтың, «Балбырауын» Г.Омарованың, «Қосбасар» С.Қалиевтің, «Қамбархан» Б.Мүптекеевтің, «Ақжелең» Д.Бактығалиеваның, «Арнау» А.Қазтуғанованың зерттеулерінде қарастырылған.

Осы ауқымды да үлкен күйшілік дәстүрді зерттеу мәселесі тек XX ғ. 60-70-жылдарынан бастап қолға алына бастады және сол кезеңдерде У. Бекеновтің, Қ. Ахмерұлының, Т. Бекхожинаның еңбектері жарыққа шыға бастады.

«Народная музыка в Казахстане» атты мақалалар жинағында Талиға Бекхожинаның «Кюи-легенды» мақаласы жарияланған. Автор мақалаға шағын кіріспе ретінде аңыз күйлердің зерттелу жолдарын баяндай отырып, Батыс және Шығыс Қазақстандағы аңыз күйлер формасының сақталуын салыстырады: «... в Западном Казахстане, где инструментальная, преимущественно домбровая, музыка достигла наивысшего расцвета, эта форма, по-видимому, исчезла, а сама программность кюев приобрела как бы лирико-эмоциональный характер...» (Народная музыка в Казахстане, 1967: 130).

Мақаланың негізгі бөлімінде 1962-63 жж. М.О. Әуезов ат. Әдебиет және өнер институтының Семей және Шығыс Қазақстан облыстарына жасаған экспедициясы кезінде жиналған күй аңыздары келтірілген. Атап айтсақ, олардың ішінде Бекбосын Сағадиев деген респонденттен жазылып алынған «Жорға аю», «Көк төбет», «Өрелі кер», «Тансаңшы», «Тезек батыр», «Телқоңыр», «Балжыңкер», «Жұмағұл күйі», «Бел асар», «Бозинген», «Қалмақтың қара жорғасы», «Көк бесті», «Бозайғыр күйі», «Ақсақ құлан», «Кер торы», «Қорамжанның күйі», «Тел киік», «Қосқақы», «Таукүдірет», «Қара атты мен торы атты» сияқты көне күй аңыздары берілген (Народная музыка в Казахстане, 1967: 130-138).

Шығыс Қазақстан күйлерін жинақтап, зерттеп, орындап, насихаттау жолында күйші, зерттеуші Уәли Бекеновтің еңбегі орасан зор. Ғалым осы дәстүрдің күйлері мен күйші-композиторлары жайында «Күй табиғаты», «Күй керуені», «Шертпе күй шеберлері» кітаптарында көптеген құнды деректер жазып, бірқатар ноталарын жариялады.

У.Бекеновтің «Күй табиғаты» атты кітабының «Тереңнен толғап сыр тартқан» атты тараушасында автор Қорқыт, Кетбұға заманында қалыптасқан күйшілік өнерді тілге тиек ете отырып, М. Өскінбаев арқылы жеткен «Ақсақ құлан» күйінің аңызын баяндайды. Күйлерді желісіне байланысты аңыз күйлері және қоғамның, халықтың тыныс-тіршілігінен сыр шертетін туындылар деп бөліп қарастырады. Әрі қарай шертпе күйдің негізін қалаушы Байжігіт жайында деректер келтіреді. Мұнда көбінесе Байжігіттің шәкірттерін өмір сүрген кезеңдеріне қарай бөліп қарастыруы өте құнды әрі маңызды болып табылады. Атап айтсақ, 1931 ж. дейін өмір сүрген Мүсәпірхан Доғалұлы, Кеней, Раш, Дүбіра, Мақажан, Бадау, Құлыншақ, Хаймолда сияқты шәкірттері. Солардың ішінде күйші Қаймолданың ұлы Омар Хаймулдиннің Мүсәпірханнан алған деректерін, соның ішінде Байжігіттің «Қоңыр қаз» күйінің шығу тарихын баяндаған.

О. Хаймулдин «Ақсақ құлан», «Қара жорға», «Жекейторы», «Қаракөк», «Көксерке», «Көк қаршыға», «Жалғыз жан», «Салқара», «Саршыған», «Кербалақ», «Сылаң торы», «Қайың сауған», «Алмажай», «Тепеңкөк» сияқты күйлердің жеткенін айтып, олардың бірсыпырасын өзі де орындап, Қ.Жүзбасовтың лайықтауымен нотаға жаздырған екен.

Әрі қарай автор Байжігіттің келесі ізбасарларының бірі күйші Жүнісбай Стамбаев жайлы деректер келтіреді. Байжігіттің күйлерін Бодау ақыннан, Қызай домбырашыдан үйренген Жүнісбай өз кезегінде оларды жиені Т. Әсемқұловқа үйреткен.

Мақаланы қазақ күйлерінің жалпылама даму тарихымен, зерттелу деңгейімен өрбіте отырып, қорытындысында шертпе күйлердің таралу аймақтарын, олардың насихатталуын, практикалық қолданысын баяндайды.

«Қазақ күйлерінің орындалу ерекшеліктері» атты тарауында автор композиторлық шығармашылыққа назар аударып, Батыс Қазақстан күйшілік дәстүрінен Дина, Үрістембек Омаров, Мұрат Өскінбаевтың шығармашылығын, Тәттімбет, Сүгір күйшілік мектептерін, сондай-ақ Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрінің өкілдері Раздық Ахметжанов, Шанақ Ауғанбаев, Бағаналы Саятөлеков сияқты күйші-композиторлардың өмірі мен шығармашылығынан деректер келтіреді.

Белгілі күйші Шотайбайдың шәкірті Раздық Ахметжанов туралы мақаласын Уәли Бекенов Раздықтың ұстаздығы, күй үйрету әдісі, шәкірттері жайлы естеліктерінен бастайды. Әрі қарай Раздықтың «Аңшының зары», «Шыңырау», «Сал күрең» күйлерінің шығу аңызын баяндап, олардың музыкалық-көркемдік ерекшеліктерін сипаттайды. Мақала Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрінде кең тараған сыбызғы өнерімен жалғасып, оның көрнекті өкілі, белгілі сыбызғышы, күйші-композитор Шанақ Ауғанбаевтың өмірі мен шығармашылығы жайлы айтылады. Сонымен бірге Бағаналы Саятөлеков, Закария сияқты күйшілер жайлы және олардың репертуары айтылады (Бекенов, 1981).

1976 ж. белгілі жазушы М. Мағауин «Жұлдыз» журналының 9-нөмірінде «Күй иесі – Байжігіт» атты мақаласын жариялаған. Мақаланың 1-бөлімінде Байжігіттің тікелей ұстазы, атақты күйші Сары Нияз төренің өнері, күй-тартыстары баяндалады. 2-бөлімінде Байжігіттің өмірі, ол ғұмыр кешкен дәуірдің тарихи оқиғалары (қалмақ шапқыншылықтары, «Ақтабан-шұбырынды»), сол тарихи оқиғалар желісіне туындаған «Ақтабан», «Қайың сауған», «Ақтабан-шұбырынды», «Азат» сияқты күйлерінің тарихы баяндалып, олардың музыкалық ерекшеліктері сипатталады. Автор мақаланың 3-бөлімінде Байжігіт күйлерінің тақырыптық ерекшеліктерін, олардың шығу тарихын жазады. Соңғы 4-бөлімі – Байжігіт күйлерінің таралу жолдары және шәкірттері жайында (Мағауин, 1976: 180-186).

Байжігіт туралы құнды деректер келтіретін мақалалар сондай-ақ 1991 ж. жазушы, әдебиет зерттеушісі, ғалым, филология ғылымдарының докторы А. Сейдімбектің «Орталық Қазақстан» газетінің 235-236-нөмірлерінде жариялаған «Байжігіт (XVI-XVII ғасырлар)» және 2003 ж. «Дидар» газетінің 33-нөмірінде жарық көрген Т.Баяқовтың «Күй құдіреті (Байжігіт туралы тарихи дерек)» атты еңбектерден жалғасын тапты.

1977 ж. Қ. Ахмерұлының «Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері» атты еңбегі жарық көрді. 3 бөлімнен тұратын бұл жинақтың 1-бөліміне домбырада орындалатын халық күйлері мен олардың аңыздары енген. Олардың бірқатарын атап өтсек, көпнұсқалы «Ала байрақ», «Ақсақ құлан», «Ақсақ қаз», «Балжыңкерлермен» қатар, «Бұлбұл Торғай», «Жалғыз киік», «Ертіс толқыны», т.б. күйлер. 2-бөлімінде К. Құмақайұлы, Ж. Ыбырай, Байал, Б. Тарлаубай сияқты

сыбызғышылардан жазылып алынған көптеген авторлық және халық күйлері мен олардың аңыздары қамтылған. Жинақтың 3-бөлімінде домбыраға арналған авторлық күйлер бар (Ахмерұлы, 1977).

1996 ж. Т. Бекхожинаның «Даламның назды саздары» атты кітабы шыққан. Оған Шығыс Қазақстан күйлері мен жыр мақамдары енген. Кітаптың 1-бөлімі Шығыс Қазақстан өңірінің аспаптық музыкасы» деп аталады. Бұл тараудың ерекшеліктерінің бірі – автордың күйлерді тақырыптық мазмұнына байланысты жіктеуі. Ол күйлерді «Эпикалық жыр құрамына кірген және тарихи аңыздарға енген күйлер», «Хайуанаттар туралы күйлер», «Жаратылыс туралы күйлер» деп 3 бөлікке топтастырып, олардың әрқайсысына ғылыми түсініктемелер береді. «Домбыра күйлері» атты тарауында Шығыс Қазақстан күйлерінің қоғамдағы рөлін, олардың мелодиялық, көркемдік, орындаушылық ерекшеліктерін айта отырып, Бейсенбі, Әбділ, Бекбосын, Ақбұзау сияқты күйшілердің өмірі мен шығармашылығынан құнды деректер келтіреді.

«Сыбызғы күйлері» атты тарауында сыбызғы аспабының жасалу, қолдану жолдары, дыбыстық, диапазондық ерекшеліктері айтылады. Экспедиция нәтижесінде домбыра мен сыбызғы күйлерінің таралу аймақтарын салыстырады. Сонымен қатар Шығыс Қазақстан облысының Күршім, Катон-Қарағай аудандарынан шыққан Шерубай, Биқан Шерубаев, Шанақ Ауғанбаев сияқты күйшілердің өміріне, шығармашылығына, орындау ерекшеліктеріне, күйлерінің аңыздарына тоқталады (Бекхожина, 1996).

Шертпе күйді, оның ішінде Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүрін зерттеуде С. Қалиевтің «Күйшінің шығармашылық ойлау контекстіндегі шертпе күйлердің өміршеңдік құрылымдары» («Формы функционирования кюев-шертпе в контексте творческого мышления кюйши») тақырыбындағы кандидаттық диссертациясын атап өту маңызды.

Автор осы көлемді зерттеу еңбегінде көптеген жаңа терминдер мен ұғымдарды ашқан. Диссертацияның 1-тарауы «Қазақ халқының дәстүрлі музыка мәдениеті контекстіндегі шертпе-күйлер» («Кюй-шертпе в контексте традиционной музыкальной культуры казахского народа») деп аталған. Мұнда жанр аралық байланысты зерттеу аясындағы халықтың аспаптық музыкасының заманауи ахуалдары қарастырылады. Шертпе күйдің орындаушылық, жанрлық-стильдік ерекшеліктерін және композициялық заңдылықтарын аша отырып, автор «қайта интонациялау» («переинтонирование») деген жаңа терминге назар аударады. Осы термин арқылы халық музыкасының шығармаларының өзінің табиғи контекстінен алынып, қала мәдениетіне, яғни жазба дәстүріне ауысып, ансамбль, оркестрлердің репертуарына қосылғанын тілге тиек етеді.

Диссертацияның 2-тарауы «Арқа дәстүріндегі шертпе күйлердегі суырып-салмалықтың және нұсқалықтың өміршеңдігі» («Импровизационность и вариативность как формы функционирования кюев-шертпе Аркинской традиции») деп аталады және ол 3 бөлімнен тұрады:

Күйдің болмысындағы нұсқалық әдістер (Вариантность как способ существования кюев);

Күй нұсқалығының үш түрі (Три формы вариантного функционирования кюев);

Күйлердегі бірінші «күйден» екіншіге ауысуының кейбір тұрғылары жайында (О некоторых принципах перехода кюев из одного «состояния» в другое).

Бұл бөлімдердің әрқайсысында күйдің нұсқалық сақталу формалары екі жақты қарастырылған. Біріншісінде автор бұл формаларды бір күйшінің әр кезде орындаған күйі, бір мектептің өкілі болып табылатын орындаушылардың нұсқасы, әртүрлі жастағы орындаушылардың нұсқасы, әртүрлі мектептердің өкілдері орындаған нұсқалар деп бөлсе, екінші жағынан нұсқалықты объективтік-технологиялық жағынан топтастырады. Оған «жанр», «күйдің тұрақталу деңгейі», «күйшінің беделі және эталон», «шеберлік пен кәсіпқойлық», т.б. ұғымдарды жатқызады. Сонымен қатар күйлерді алғаш рет «тұрақты форма», «импровизациялық форма» және «аспаптық шағын әуендер» деп 3 топқа жіктейді.

Диссертацияның 3-тарауы «Күйші шығармашылығының ауқымдылығы және нұсқалық мәселелері» («Зонность творчества кюйши и проблемы вариантности») деп аталады. Ол өз кезегінде шығармашылықтың суырып-салмалық қасиеті және күйлердегі мәтінаралық факторлардың тұрақтылығы» («Импровизационность творчества и внутритекстовые факторы стабилизации кюев») және «Күйшінің шығармашылық ауқымы туралы және «жеткізу әдісі»» («Принцип «доводки» и о зонах творчества кюйши») деп екіге бөлінген.

Біріншісінде «Қосбасар» күйлер тобынан күйшінің шығармашылығын, композициялық-формалық ерекшелігін бір жүйеге салатын және тұрақтандыратын ортақ мәтіндік элементтер таба білген.

Тараудың 2-бөлімінде күйді тыңдаушыға жеткізудің бірнеше әдіс-тәсілдері айтылған. Мұнда автор «жеткізу» («доводка»), микродеңгей («микроуровень») деген жаңа терминдерді ашады және композитордың шығармашылық дәстүрдегі белгілі бір заңдылықтарға бағынатын шекарасын анықтаған (Қалиев, 1996).

Тағы бір арнайы ғылыми зерттеу жұмысы ретінде Д. Бекеновтің «Іле қазақтарының күйлері» (1998) атты еңбегін атап өтуге болады. 2 тараудан тұратын бұл еңбектің 1.1-тараушасы «Шыңжаң қазақтарының тарихы» деп аталады. Мұнда Қытайдың Шығыс Қазақстанмен шекаралас жатқан аумақтарында (Шыңжаң, Іле қазақ автономиялық облысы, т.б.) өмір сүретін қазақтардың күйшілік өнері, фольклорлық мұрасы, күйшілері жайында мағұлмат беріліп, олардың зерттелу деңгейі жайлы айтылған. Сонымен бірге әр кезеңде болған қалмақ шапқыншылығы, қазақтардың өмір салты да баяндалған.

«Шыңжаң қазақтарының этнографиясы жөнінде» деп аталатын тараушада Қытай жерінде өмір сүретін қазақтардың таралу аймағын Іле аймағы (астанасы – Құлжа), Тарбағатай (орталығы – Шәуешек қаласы) және Алтай аймағы (орталығы – Алтай қаласы) деп бөліп қарастырады. Осы аймақтардың әрқайсысына кіретін аудандар атап өтілген. Олардың мал шаруашылығы, салт-дәстүрлері жайлы айтылған.

Кітаптың 2-тарауы «Шыңжаң күйшілері» деп аталады. Мұнда Қожеке Назарұлы, Әшім Дүңшіұлы, Камал Мақайұлы сияқты күйшілердің өмірі мен шығармашылық жолы қарастырылған.

«Іле қазақтары күйлерінің көркемдік ерекшеліктері» атты тарауда жоғарыда аталған күйші-композиторлардың туындыларына талдаулар келтірілген. Олардың тарихына тоқтала отырып, ладтық, құрылымдық ерекшеліктерін анықтаған. Автор бұл жерде күйлерді «Интонациялық комплекс» термині арқылы бөліп қарастырады (Бекенов, 1998).

XXI ғ. зерттеулерге келер болсақ, А. Қазтуғанованың «Моңғолия қазақтарының сыбызғы және домбыра күйлері» (2014) зерттеуін, Б. Игіліктің «Алыстағы шұғыла» (2011), «Өр-Алтай қазақтарының музыкалық қазынасы» (2020) монографияларын және А. Мәулетұлының «Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде» (2018) тақырыбында PhD дәрежесін алу үшін қорғаған диссертациясын айтуға болады.

А. Қазтуғанованың еңбегінде Баян-Өлгий қазақтарының аспаптық музыкалық мәдениетіндегі көне күйлердің сақталуы, яғни олардың бүгінгі күнде насихатталуы, олардың күйшілер шығармашылығында алатын орны сараланған. Сонымен бірге күй өнерінің (домбыра және сыбызғы) көне үлгілері тақырыптық жағынан жіктеліп, ортақ тақырыпта кездесетін күйлер топтастырылып, бір топқа жататын күйлер талданған. Осы өлкеде кең тараған ағайынды сыбызғышылар Әлен Сәметұлы, Арыстан және Еңбек Абдоллаұлының күйлері зерттелген. Оған қоса осы аймақтың домбыра өнерінің көрнекті өкілі Сейіт Жұмажанұлының шығармашылығы қарастырылған.

Күйлерді талдау бөлімінде аттас «Жорға аю» халық күйлеріне, Әлен Сәметұлының «Егемен», Арыстан Абдоллаұлының «Ел көшкенде», Еңбек Абдоллаұлының «Сағыныш», «Қайнар бұлақ», «Атамекен» күйлеріне ғылыми түсініктемелер мен талдаулар берілген. Зерттеу жұмысына қосымша ретінде күйші-композиторлардың репертуары, авторлық күйлері, тақырыптық бейнесі көрсетілген, сондай-ақ күйлерді жеткізушілер жайлы мәліметтер кесте түрінде берілген (Қазтуғанова, 2014: 267-334).

Б. Игіліктің «Өр-Алтай қазақтарының музыкалық қазынасы» монографиясы да Шыңжаң, Алтай қазақтарының күйшілік мұрасын зерттеуге бағытталған еңбектердің бірі. Бұл зерттеуі «Шыңжаң (ҚХР) өңірінің тарихи, этнографиялық және музыка мәдениетінің зерттеулері» және «Алтай (Шыңжаң) қазақтарының домбыра күйлерінің ерекшеліктері» деп аталатын үлкен екі тараулардан тұрады.

Кітаптың 1-тарауында Шыңжаң қазақтарының тарихы мен этнографиялық бейнесі, Шыңжаң (Алтай) қазақтары дәстүрлі музыка өнерінің отандық және шетел ғалымдарының зерттеу еңбектерінде алатын орны және Алтай қазақтарының аспаптары және аспаптық музыкалық сипаты сияқты мәселелер қарастырылған. Сондай-ақ бұл тарауда Қытай қазақтарының күйшілері арасында кең тараған релятивті, сандық нота жүйесінің алатын орны айтылып, оған қатысты деректер мен ғылыми түсініктемелер келтірілген.

2-тарауда Алтай (Шыңжаң) қазақтарының күйлеріне композициялық, жанрлық-стильдік талдаулар келтірілген. Талдау негізінде Бейсенбі Дөненбайұлы (1803-1872), Мүкей Әбілқайырұлы (1884-1916), Тайыр Белгібайұлы (1921-1984), Дәулет Халықұлы (1939-2008) сияқты күйшілердің шығармашылығы алынған. Бұл күйшілердің туындылары тақырыптық тұрғысынан, композициялық құрылымы, интонациялық, ладтық, ырғақтық, өлшемдік ерекшеліктері жағынан толықтай зерделенген. Олардың күйлерінің ноталары кітаптың қосымшасында берілген (Игілік, 2011).

А. Маулеттің «Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде» (2018) диссертациясы да Шыңжаң қазақтарының күйшілік мектебін зерттеуге бағытталған. «Шыңжаңдағы қазақ күйшілік өнері қалыптасуының тарихи-мәдени негіздері» тарауында «Ұлттық

бірегейлік» категориясын философиялық, этимологиялық талдау, XIX ғасырдағы Шыңжаң қазақтарының музыка өнері бастауларына жалпы сипаттама, Шыңжаң өлкесіндегі қазақтардың көшпенді өмір-салты және оның күйшілік-орындаушылық дәстүріне әсері сияқты мәселелер қарастырылған.

Диссертацияның 2-тарауы «Шыңжаң қазақтарының XIX ғасырдағы күйшілік мектептеріндегі көрнекті тұлғалардың ұлт ділін қалыптастырудағы рөлі» деп аталады және ол «Іле аймағындағы күйшілік дәстүр және Әшім Дүңшіұлы күйлерінің көпнұсқалылығы», «Алтай аймағының халық күйлері және Бейсенбі Дөненбайұлы шығармашылығындағы тақырыптық бейнелер» және «Тарбағатай аймағы күйшілік өнерінің көрнекті тұлғасы Қайрақбай Шәлекенұлы күйлерінің құрылымы» деп аталатын бөлімдерден тұрады.

«Шыңжаң өлкесіндегі қазақ күйлерінің көркемдік және орындаушылық сипаты мен оның қазіргі ұлттық бірегейлікті нығайтудағы ықпалы» деп аталатын 3-тарауда көбінесе «Кеңес» күйлері аймақтық және құрылымдық ерекшеліктері бойынша сараланған. Сонымен бірге Шыңжаң күйшілеріне тән орындаушылық әдіс-тәсілдер мен пернелік жүйелер қарастырылып, домбыраның бірнеше түрлері жайлы мәліметтер кездеседі. Сондай-ақ диссертацияда Бейсенбі Дөненбайұлы, Қайрақбай Шәлекенұлы, Әшім Дүңшіұлымен қатар, Мазак Жалғалбайұлы (1863-1937), Қоңқай Шоқырақұлы (1838-1914), Тілеміс Есенұлы (1863-1920), Тергеусіз Бәлекейұлы (1886-1947), Заманбек Әлжанұлы (1888-1944), Үрістем Дүйсенбайұлы (1895-1962), Жұмажан Сыдықұлы (1909-1982), т.б. күйшілердің шығармашылығы берілген. Олардың күйлерінің тақырыптық желісі, құрылымдық ерекшеліктері зерттелген (Маулет, 2018).

Бұл зерттеулер күні бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпаған, әрі кең қолданысқа ие. Кейінгі жылдары Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүріне байланысты Қ. Абдоллаұлының «Бейсенбі күйлері» (2006), О. Кәсімбайұлының «Кәсімбай ән-күйлері» (2008), К. Мақайұлының «Күй пірі. Әшім Дүңшіұлының күйлері» (2008), М. Әбуғазы мен А. Маулеттің «Әшім және Іле аймағының күйлері» (2008), Д. Кенешұлы мен Б. Ысқақовтың «Алтай-Тарбағатай өңірінің домбыра күйлері» (2009), М.Әбуғазының «Шығыстың шыңырау күйлері» (2009), «Қазақтың домбыра өнері» (2016), Д.Кәсімбайұлының «Кәсімбай шығармалары» (2010), М. Таңғытұлының «Жайсаң» (2010), М. Хұсайынұлы мен Қ. Ахмерұлының «Алтай-Қобда қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері» (2018), А. Кәсімбайұлының «Өткен күндер-ай» (2016), т.б еңбектері мен күй жинақтары жарық көрген.

Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүрінде Бейсенбі Дөненбайұлының өнері маңызды орын алады: Бежең (Бейсенбіге халық берген есім) күйлерді орындаған композитор ғана емес, сонымен бірге ол сол кездегі қазақ даласында болған жер дауын, жесірлер дауын, мал дауларын әділ шешетін болған. 1836 жылы Алтайдағы төрт бидің бірі болып сайланды. Бейсенбі қазақ ұлтына қызмет еткен әділ де парасатты би және күйшілік өнерімен танылып, артынан көптеген мұра қалдырған өнерпаз³ (Zhamenkeyev, Y.Y., Medeubek, S.M., Sengirbay, G.S., Yerbol, M.Y.

³ Bezheng (the name given to Beisenbi by the folk) was not only a composer who performed the kuis, but he was also a by who accomplished fair judging of the disputes of lands, dispute of widows, cattle-stealing disputes that occurred on Kazakh steppes at that time. In 1836 he was elected as one of the four beys in Altay. Beisenbi

2016: 11438).

Шығыс Қазақстанның күйшілік дәстүрінде ұлы Абайдың мектебі де кең тараған. Кезінде Абай күйлерін белгілі домбырашы Ғайса Сармурзиннен Уәли Бекенов жазып алған. «Күйлерді 1983 жылы У.Бекенов Ғайса Сармурзиннің орындауында жазған. Ғайса бұл күйді Абайдың немересі Исраилден алған, ол оны Абайдың өзі орындаған кезде «қолынан» үйренген. «Май түні» күйінің музыкалық ерекшеліктеріне келетін болсақ, онда табиғат сұлулығы жеткізіліп, терең сезіммен орындалады. Күйдің сипаттамаларында натуралды және гармониялық минор салыстырылады. Бұл Абай әндеріне тән құбылыс. Атап айтқанда, «Есінде бар ма, жас күнін», «Татьяна сөзі» әнінің 4-нұсқасы. Күй әуенінің дамуы оның әндерінің сабақтастығын да көрсетеді. Мысалы, күйдің кіріспе бөлімінде бірте-бірте дамып келе жатқан әуенде «Бойы бұлған» әнінде кездесетін техникаға ұқсас өткір секіріс бар. Күй әуенінің бірте-бірте дамуы «Көзімнің қарасы» «Қараңғы түнде тау қалғып», «Қарашада өмір тұр» әндерін еске түсіреді*⁴ (Kaztuganova, Omarova, Turmagambetova, Kasimova, Kuzembay, 2019).

Т. Ибрагимов пен С. Малаев «Шыңғыстау өңірінің шертпелері» (Ибрагимов, Малаев, 2016) атты жинағын шығарды. Онда Абайдың, Шәкәрімнің, Берікбол Көпенұлының, т.б. күйшілердің туындыларымен қатар, бірқатар халық күйлері енді.

А. Есенұлы мен Г. Елеусізқызының «Күй керуені» (1997) жинағында «Сары өзен», «Ақсақ құлан» халық күйлерінің бірнеше нұсқасы берілсе, А. Райымбергенов пен С. Аманованың «Күй қайнары» (1990) жинағында Ш. Ауғанбаев пен К. Құмақайұлының орындауындағы «Бөкен жарғақ», «Есік алды балқурай», «Қош есен бол», «Қазақтың күйі», «Қалмақтың күйі», «Тепеңкөк», «Хан жұбату», «Бегім бер», «Қызылқан», «Жүндібайдың сазы», «Жорға аю» сияқты сыбызғыға арналған авторлық және халық күйлері қамтылған.

Дегенмен Қытай, Моңғолия қазақтарының күйші композиторларының шығармашылығына байланысты жоғарыда аталған біршама жинақтар мен еңбектер шығарылса, Қазақстанның ішкі аймақтарындағы Күршім, Зайсан Марқакөл, Шұбартау, Шыңғыстау, т.б. аудандарынан шыққан күйшілер жайлы жинақтар жоқтың қасы. Кей жағдайда олар жайлы деректер де табылмай жататын жағдайлар кездеседі.

Шығыс Қазақстан күйшілік аймағының зерттелу деңгейін анықтау барысында филологтардың, күйшілердің, музыканушылардың еңбектері назарға алынды. Бұл еңбектердің басым бөлігі Қытай және Моңғолия елдеріндегі қандастарымыздың күйшілік дәстүріне арналған болса, Шығыс Қазақстанның жергілікті аймақтары

was a fair and wise bey, who served the Kazakh nation and an artistic figure who fulfilled the kui heritage and passed down his art (Zhamenkeyev, Y.Y., Medeubek, S.M., Sengirbay, G.S., Yerbol, M.Y. 2016: 11438).

⁴ «The kuy was recorded in 1983 by U.Bekenov in performance of Gaisa Sarmurzin in 1954. Gaisa received this kuy from Issrail the grandson of Abai, who learned him from “the hands” when Abai himself was performing it. As for the musical characteristics of the kuy “Mai Tunj”, the beauty of nature is conveyed in it and performed with deep feeling. In the fret characteristics of the kuy, the natural and harmonic minor are compared, which is typical for the songs of Abai. In particular, in the song “Esinde bar ma, zhas kunin” (“Do you remember your youth”), “Tatiana sozi” (“Tatiana’s Letter”) 4th option. The development of the kuy melody also indicates the continuity with his songs. For example, in the introductory part of the kuy in the gradually developing melody, there is a sharp jump, which is similar to the technique which is found in the song “Boiy bulgan” (“Boaster, insolent”). The gradual melody of the kuy reminds the song “Kozimmin karasy” (“You are – the apple of my eye”), “Karangi tunde tau kalgyp” (“Mountain Peaks”), “Karashada omir tur” (“So autumn has come”) (Kaztuganova, Omarova, Turmagambetova, Kasimova, Kuzembay, 2019).

жайында жазылған еңбектерде ақпараттық мәліметтер, өмірбаяндық деректер жазылған. Зерттеу барысында мұрағат материалдарынан айқындалған жаңа есімдер туралы мағлұматтар ешбір басылым беттерінде жарық көрмеген. Олар туралы деректерді келешекте аймақтық мұрағаттардан қарастыру қажет. Дегенмен осы өңірлерде туған кейбір күйлер тұңғыш рет нотаға түсіріліп, 2020 жылы жарық көрген «Ұлы даланың көне сарындары» антологиясының 2-томына енгізу арқылы жаңғыртылды деуге болады (Ұлы даланың көне сарындары, 2020: 284-447).

3. Талқылау

Шығыс Қазақстан аймағынан табылған, бірақ көп жылдар бойы архивте жатып, баспа бетін көрмеген немесе өте сирек орындалатын күйлердің кейбіреулерін төмендегі кестеден көруге болады.

№	Күй	Автор	Орындаушы
	«Жасыл бақ»	Ибраев Ж. (Семей облысы, Шұбартау)	Ибраимов Ж.
	«Сарыарқа күйінің құлақ күйі»		
	«Боз айғыр»		Кәрменов Сарқыт
	«Қара атты мен торы атты»		
	«Шыңырау»	Халық күйі	Мотышев Манекс
	«Ақпан»		
	«Қара атты мен торы атты»		
	«Сайбақтың сары өзені»		
	«Мұңлы қыз»		
	«Сұр теке»		
	«Құлақ күйі»	Стамбаев Жүнісбай (Абай ауданы)	Стамбаев Жүнісбай
	«Аққу»		
	«Бозінген»		
	«Телқоңыр»		
	«Қазақтың қара жорғасы»		Смагулов Болат
	«Ақтабан Шұбырынды – Алқакөл сұлама»		
	«Өмір арманы»	Құсатаев Телман	Құсатаев Телман
	«Сайтан торы»		
	«Қос басқан»		
	«Сұржекей»		Мырзаханов Маман
	«Күй басы»		
	«Маңғабыл»		
	«Арнау»		
	«Шалап»		
	«Кеңес күйі»		

Мақалада Шығыс Қазақстан күйлерін ғана емес, сонымен бірге фольклорын терең меңгерген күйші, әнші Беделбек Әбілмәжинұлының орындауындағы «Шағидың зары» және «Алшаңгер» халық күйлеріне талдау жасамақпыз. Беделбек Әбілмәжинұлының репертуары әртүрлі тақырыпты қамтиды. Мәселен, жануар, құс атауларына байланысты «Бұлбұл», «Алшаңгер», батырлықты, ержүректікті дәріптейтін «Қамшыгер» (Моңғолия, Қытай елдерінде қазіргі күнге дейін жеткен өнер), аңыз-әңгіме желісіне негізделген «Тансаңшы» және қазақ күй өнерінде кең тараған аттас «Терісқақпай» тақырыбындағы туындылар.

Жалпы Беделбек Әбілмәжинұлының шертісінде Шығыс Қазақстандық стильден бөлек, Арқа, Жетісу дәстүрлерінің де орындау тәсілдері анық байқалады. Мысалы, күйші жеткізген «Шағидың зары» атты халық күйінде орындаушылық, кейбір әуендік жүріс тұрғысынан Тәттімбеттің «Азамат қожа» туындысына ұқсас тұстары бар. Бұл аталған екі туынды да теріс бұрауда жүреді. Әсіресе төмен қағыспен саға бөліміне өрбіп шыққан кіріспе бөлімі Арқаның ән дәстүріндегі «ақынның әуен құрылымы» (С.Елеманованың термині) іспеттес. Салыстырмалы талдауға алынған екі күйі де ауқымы жағынан көлемді, орындаушылық шеберлік тұрғысынан күрделі туындылар болып есептеледі. Әдетте көне күйлерде үстіңгі ішектің бурдон дыбысы сақталады, бұл ретте екі күйдің кейбір тарауларында үстіңгі ішекте әуендік әдістер пайдаланылған:

«Шағидың зары»

«Азамат қожа»

«Шағидың зары» күйінің формасы көлемді, диапазоны кең болып келеді. Бұл Шығыс Қазақстан күйшілік дәстүріндегі көне аңыз желісіне құрылған халық

күйлері үшін сирек кездесетін құбылыс. Күйдің формасын А-В-А₁В₁ бөлімдеріне бөліп қарастыруға болады. Бұл бөлімдер аздаған өзгеріске ұшырап қайталанады әрі олардың арасын қорытынды әуен жалғап тұрады.

А бөлімі:

Жүрдек, екпінін үдете

The musical score for section A consists of three staves. The top staff is the melody, starting in 4/4 time and changing to 2/4, 3/4, and 4/4. It begins with a forte (*f*) dynamic. The middle and bottom staves provide accompaniment, with the bottom staff featuring a bass line with some rests and a few notes. The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

Қорытынды әуен:

The concluding phrase consists of two staves. The top staff is the melody, starting in 4/4 and changing to 2/4. The bottom staff is the accompaniment, starting in 4/4 and changing to 3/8, 4/4, and 7/8. The piece ends with a double bar line and repeat dots.

В бөлімі:

The musical score for section B consists of four staves. The top staff is the melody, starting in 3/4 and changing to 2/4, 3/8, 4/4, 3/4, and 3/8. The second and third staves are accompaniment, with the third staff featuring a bass line with many rests. The bottom staff is a final accompaniment line, starting in 4/4 and changing to 3/4, 3/8, 4/4, 3/4, and 3/8. The piece ends with a double bar line and repeat dots.

Бұл күйдің метроритмдік жүйесі де күрделі болып келеді, мұнда 2/4, 3/4, 4/4, 5/8, 6/8, 7/8, 8/8 сияқты өлшем түрлері кездеседі. Сондай-ақ мұнда күрделі әуендік жүріспен қатар, ырғақтық жүйе де маңызды рөл атқарады. Күйде бөлшектенген, пунктирлі, синкопалық, бірыңғай ырғақ түрлері бар. Күйдің ладтарынан трихордтық жүрістер, субкварталық секірістер жиі кездеседі. «Шағидың зары» күйін Беделбек Әбілмәжинұлының репертуарындағы күрделі, шеберлікті қажет ететін және күйшінің өзіндік орындаушылық қолтаңбасын көрсете алатын туындылардың біріне жатқызуға болады. Күйдің әуендік жүрісі бір регистр айналасында дамымай, бас буын, негізгі, орта, кіші саға аймақтарын қамтып отырады. Бұл да болса, Шығыс Қазақстанның жергілікті аймақтарына тараған халық күйлері үшін сирек құбылыс деген тұжырымға алып келеді.

Ал Беделбек Әбілмәжинұлының репертуарындағы «Алшаңгер» күйінің әуені негізінен бір интонациялық комплекс арқылы орындалады, сонымен бірге күйді шумақты формаға жатқызуға болады. Күйді АВАВА₁ бөлімдеріне бөліп қарастыруға болады. Метроритмдік жүйесінде 2/4, 3/4, 4/4, 3/8, 5/8, 7/8, 8/8 өлшемдері ауысып отырады. Күй шағын кіріспемен басталып, негізгі әуенге ауысады:

Алшаңгер

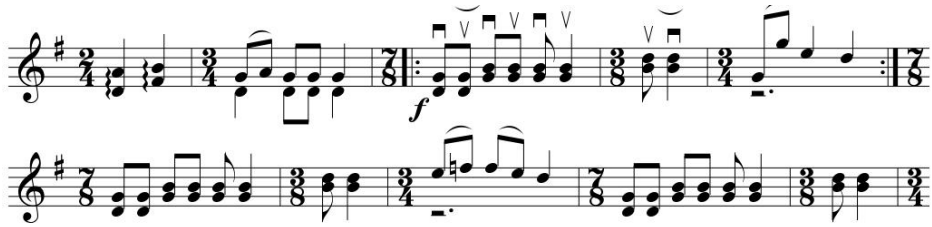
Халық күйі
Орындаған Беделбек Әбілмәжинұлы
Нотаға түсірген Жаманбалинов Ернат

Жүрдек ♩ = 164-190

А бөлімінің әуені d-g ладтық тірегінен басталып, үстіңгі ішектен астыңғы ішекке ауысып отырады және ол бірнеше рет қайталанып келіп, күйдің интонациялық негізін құрайды:

Шумақты түрде екі рет қайталанған әуен В бөліміне ауысады да, сәйкесінше А және В бөлімдеріне қайтып келеді. Мұндай екі интонациялық комплексті кезектестіре қайталап отыру Сүгірдің «Жолаушының жолды қоңыры» (жігіттің тартқаны) күйінде кездеседі. Ал күйдің қорытындысы ретінде А бөлімі сәл өзгеріске ұшырап аяқталады.

В бөлімінің әуені d-g, g-h, h-d ладтық тіректері арқылы II октаваның соль нотасына секіріп, секвенция арқылы А бөліміне қайтып келеді:

Сондай-ақ Б. Әбілмәжинұлының авторлық «Шалқыма» туындысы да күй өнерінде кең тараған аттас күйлер тобына жатады. Автор өз естеліктерінде оның шығу тарихын төмендегідей баяндайды: «Өнерде шабыт деген қасиетті ұғым бар. Ұлың ұлы домбыраның тілін ұғып, құлағында ойнап жатса, қалай бойыңа шабыт келіп, шалқымайсың? «Шалқыма» деген күйімді 1984 жылы сол ұлыма арнап шығарып едім. Үйреткен күйлеріме көп қиналмады, десе де саусақтары қысқа болып қиналған жерлеріміз болды. «Шалқыманың» төменгі сағасын қиындатыңқырап ұлыма үйретіп едім».

Күй «атына заты сай» көңілді, жүрдек екпінде орындалады. Ауқымы кең бұл күйде бөлімдер арасы секвенциялық әуенмен жалғасып отырады:

Мұндай үрдіс осы Шығыс Қазақстан күйшілік мектебінің өкілі, композитор Рахымбек Ноғайбаевтың «Атамекен» күйінде кездеседі. Осыған орай заманауи Шығыс Қазақстан күйлері өзіндік бір эволюцияға ұшырау үстінде деген пікір қалыптасады.

4. Зерттеу нәтижесі

Бұл талдаулардан түйетініміз, Шығыс Қазақстанның Өскемен, Күршім, Зайсан аудандарында сақталған халық күйлерінде пентатоникадан бөлек басқа да халық ладтарының түрлері жиі кездеседі. Бұл үрдіс Шайқы Құсайынов пен Беделбек Әбілмәжинұлының репертуарынан анық көруге болады. Және осы екі күйшінің орындауында жеткен «Жортуыл күйдің бір термесі», «Алпыс тоғыздың бір бұтағы», «Қоңырдың бір бұтағы», «Көксері», «Шағидың зары», «Алшаңгер», «Терісқақпай», «Көкбесті», «Қамшыгер», т.б. күйлердің табылуы зерттеліп отырған аймақтарда сақталған күйлердің мол мұрасы сақталғанын көрсетеді.

Шығыс Қазақстанның жергілікті күйлерінің таралуы ареалдық жағынан өте кең аумақты қамтиды және осы аумақтардың көптеген күйшілерінің орындаушылық

ерекшеліктеріне байланысты олардың өнерін жекелеген мектептер ретінде қарастыруға болады. Бұл дәстүрдің күйлері тақырыптық жағынан өте ауқымды. Олар үшін көне аңыздар, тотемдік наным-сенімдер, нақтылы тарихи оқиғалар, белгілі тұлғалардың есімдері, т.с.с. факторлар әрдайым өзекті болып табылады.

Халық күйлеріне музыкалық-теориялық талдау жасау арқылы келесі ерекшеліктер анықталды: оң және теріс бұраудағы күйлер кең тараған; оң және теріс бұраудағы халық күйлерінің басым көпшілігіне тән маңызды үрдістердің бірі – оларда кенеттен үстіңгі ре ішегіне ауысып, бөлім арасын жалғайтын қорытынды әуендер кездеседі; салыстырмалы тұрғыдан аттас күйлерді қарастырғанда Шығыс Қазақстан күйлерінің өлшем бірлігі ауыспалы өлшемде жазылған; ладтық бояуында басым бөлігі ионийлік, миксолидийлік ладтар кездесе, локрийлік және пентатоника сирек ұшырасады. Күйлердің қағыс ерекшелігінде Арқа күйлерінің қағыстарына жақын келеді. Атап айтқанда, күреп қағу тәсілдері, екі ішекті алма-кезек ауыстыра отырып іліп орындау, теріп ойнау, төмен немесе жоғары қағыстардың қатар келуі, тұтып қағу тәсілдері орын алған. Әуендік ерекшелігінде тізбектелген дыбыс қатарымен берілген толқынды иірімдер, пентатоника дыбыс қатарына негізделген интонациялар, терция және секунда аралығында құбылмалы дамитын әуендер көрініс тапқан.

5. Қорытынды

Қорыта келе, Шығыс Қазақстан облысында орналасқан жергілікті аймақтарда тараған күйшілік өнерін болашақта әлі де кеңінен қарастырып, көптеген жаңа тұлғаларды тауып, олардың күйлерін нотаға түсіріп, баспа беттеріне жинақ, монография, т.б. ғылыми еңбектер түрінде шығару қажет. Сонымен бірге Шығыс Қазақстанның Зайсан, Марқакөл, Күршім, Катон-Қарағай, Шұбартау, Аягөз, Шыңғыстау аймақтарына тараған күйлерді Қытай, Моңғолия елдеріндегі туындылармен салыстырмалы талдау жұмыстарын жүргізіп, олардың күйшілік дәстүрден алатын орнын, өзіндік музыкалық тілін, орындаушылық ерекшеліктерін айқындау арқылы Шығыс Қазақстан, Алтай-Тарбағатай күйшілік дәстүрінде алатын орнын белгілеу де болашақтың еншісінде. Сондай-ақ бұл өңірлерде тараған күйшілік мұраны насихаттап, оқу бағдарламасына енгізіп, орындаушылардың репертуарын байыту арқылы ұлттық құндылықтардың сақталуына, дамуына және ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуына септігін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Ахмерұлы Қ. Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғы күйлері. – Өлгий, 1977. – 173 б.
2. Бекенов Д. Іле қазақтарының күйлері. – Алматы: Өнер, 1998. – 143 б.
3. Бекенов У. Күй табиғаты. – Алматы: Өнер, 1981. – 176 б.
4. Бекхожина Т. Даламның назды саздары. – Алматы: Өнер, 1996. – 208 б.
5. Бекхожина Т. Кюю-легенды. // Дернова В.П. Народная музыка в Казахстане (сб.статей). – Алматы, 1967. – 267 с.
6. Ибрагимов Т., Малаев С. Шыңғыстау өңірінің шертпелері: күйлер. – Алматы: «Айғаным» баспа үйі, 2016. – 96 б.
7. Игілік Б. Алыстағы шұғыла. Шыңжаң қазақтарының күйлері. – Алматы: Инжу-маржан, 2011. – 311 б.
8. Калиев С. Формы функционирования кюев-шертпе в контексте творческого мышления кюйши: автореф. дис. ... канд. иск.: 17.00.02. – Алматы, 1996. – 25 с.
9. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019). Kazakh music in the global context // Utopía y Praxis Latinoamericana; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, 2019, pp. 90-102 sjr 0.10 Q2 Percentile 32. DOI:10.32014/2020.2224-5294.124

10. Казтуғанова А. Инновационные методы в изучении казахского домбрового искусства. «Keruen» ғылыми журналы, 74(1) 2022. – 295–306 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-23>
11. Қазақтың музыкалық фольклоры. Казахский музыкальный фольклор. – Алматы: Ғылым, 1982. – 263 б.
12. Қазтуғанова А. Моңғолия қазақтарының сыбызғы және домбыра күйлері // Шетел қазақтарының өнері: музыка мәдениеті. 1-кітап. Ұжымдық монография. – Алматы: «Қазақ университеті», 2014. – 267-334-б.
13. Мағауин М. Күй иесі Байжігіт. // Жұлдыз журналы, 1976. – № 9. – 180-185-б.
14. Маулет А. Шыңжаңдағы қазақ домбыра күйлерінің көркем-шығармашылық тәжірибесі – ұлттық бірегейлікті сақтау факторы ретінде: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация: 6D041600 – Өнертану / ғыл. кеңесшілер: А.С. Сабирова, Ж.Хуаң; Т.Қ. – Алматы: Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, 2018.
15. Nedlina V. Kazakh traditional music in the system of culture: the reinterpretation of heritage between 20th-21st centuries // От голоса к инструменту: феномен звука в культурном наследии тюркоязычного мира. 5-й симпозиум исследовательской группы «Музыка тюркоязычного мира» при ICTM (21-23 апреля, 2016). – Алматы: Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, 2016. – С. 302–312.
16. Ұлы даланың көне сарындары: Антология. Үш томдық. – Т. 2: Аспаптық көне сарындар. Дәстүрлі күй өнері / Жауапты редактор Қазтуғанова А.Ж. – Алматы: «Brand Book», 2020. – 1184 б.
17. Zhamenkeyev Y.Y., Medeubek S.M., Sengirbay G.S., Yerbol M.Y. (2016). Jocose kuys of Kazakh dombra tradition (International Journal of Environmental and Science Education), 11 (18), pp. 11427-11448. Article number: ijese.2016.829.

References:

1. Ahmeruly K. (1977). Dombra and sybyzgy kuys of Bayan-Olgii Kazakhs. – Olgii. – 173 p. (in Kaz)
2. Ancient motifs of the great steppe. Antology. (2020). Three volumes. – V. 2: Ancient instrumental motifs. Traditional art of kuy / Managing editor Kaztuganova A.Zh. – Almaty: Brand Book. – 1184 p. (in Kaz., Russ., Eng)
3. Bekenov D (1998). Kuys of Ili Kazakhs. – Almaty: Oner. – 143 p. (in Kaz)
4. Bekenov U. (1981). The nature of the kuy. – Almaty: Oner. – 176 p. (in Kaz)
5. Bekhozhina T. (1996). Gentle clays of my steppes. – Almaty: Oner. – 208 p. (in Kaz)
6. Bekhozhina T. (1967). Kuys-legends. // Dernova V.P. Folk music in Kazakhstan (collection of articles). – Almaty. – 267 p. (in Russ)
7. Ibragimov T., Malaev S. (2016). Shertpe kuys of Shingistau region: kuys. – Almaty: Aiganym. – 96 p. (in Kaz)
8. Igili B. (2011). A distant glow. The kuys of Xinjiang Kazakhs. – Almaty: Inzhu-marzhan. – 311 p. (in Kaz)
9. Kaliyev S. (1996). The forms of shertpe kuys functioning in the context of kuyshe's creative thinking: abstract of diss. ... Cand. of Art: 17.00.02. – Almaty. – 25 p. (In Russ)
10. Kazakh musical folklore. (1982). – Almaty: Gylm. – 263 p. (in Kaz)
11. Kaztuganova A. (2014). Sybyzgy and dombra kuys of Mongolian Kazakhs // Art of foreign Kazakhs: music culture. Book 1. Collective monograph. – Almaty: Kazakh university. pp. 267-334. (in Kaz)
12. Kaztuganova A., Omarova A., Kasimova Z., Turmagambetova B., Kuzembay S. (2019). Kazakh music in the global context // Utopía y Praxis Latinoamericana; ISSN 1315-5216; ISSN-e 2477-9555 Año 24, n° Extra 5, 2019, pp. 90-102 sjr 0.10 Q2 Percentile 32. DOI:10.32014/2020.2224-5294.124 (in Eng)
13. Kaztuganova, A. (2022). Innovative methods in the study of kazakh dombra art. *The Scientific Journal "Keruen"*, 74(1), 295–306. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-23> (in Russ)
14. Magauin M. (1976). The owner of kuy Baizhigit // Zhuldyz journal. – № 9. pp.180-185. (in Kaz)
15. Maulet A. (2018). Artistic and creative experience of Kazakh dombra kuys in Xinjiang as a factor in preserving national identity: Diss. ... Doctor of Philosophy (PhD): 6D041600. – Art history / scientific consultants: A.S.Sabirova, J.Huañ. – Almaty: T.Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts. (in Kaz)
16. Nedlina V. (2016). Kazakh traditional music in the system of culture: the reinterpretation of heritage between 20th-21st centuries // From voice to instrument: the phenomenon of sound in the cultural heritage of the Turkic-speaking world. The 5th symposium of the research group «Music of the Turkic-speaking World» at ICTM (April 21-23, 2016). – Almaty: Kurmangazy Kazakh national conservatory. pp.302–312. (in Eng)
17. Zhamenkeyev Y.Y., Medeubek S.M., Sengirbay G.S., Yerbol M.Y. (2016). Jocose kuis of Kazakh dombra tradition // International Journal of Environmental and Science Education, 11 (18), pp. 11427-11448. Article number: ijese.2016.829. (in Eng).